

Валентина Єрмак

ІСТОРИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ПРИКМЕТНИКА

Подається історичний коментар до прикметника в українській мові. Розглядається доля іменних (коротких) та займенникових (повних) прикметників, аналізуються способи творення якісних прикметників вищого і найвищого ступеня, їх історія.

Ключові слова: *прикметники іменні (короткі) та займенникові (повні), прикметникова парадигма, ступені порівняння: вищий, найвищий.*

За результатами досліджень, які виконані на матеріалі давніх і сучасних індоєвропейських мов, в індоєвропейському мовознавстві висувається обґрунтована думка про те, що формально-граматичні відмінності між іменником і прикметником не споконвічні. Прикметник, виділившись із загального класу імен, набув тих семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак, що дають підстави, вважати його окремою частиною мови [2, с. 183-187]. О.О. Потебня, зупиняючись на питанні про походження прикметників, підкреслював, що відмінність між іменником і прикметником, ступінь розрізнення, диференціації цих частин мови зменшується в напрямі до минулого. У тому ж напрямі зростає атрибутивність іменника [4, с. 37].

К. Бругман також підтримував ідею первісної нерозчленованості іменника й прикметника в українській мові. Він зазначав, що ад'єктивація іменників відбувалася вже з індоєвропейського періоду. Поштовхом до процесу ад'єктивації був той факт, що один іменник, поєднуючись з іншим у ролі атрибута або предиката, виражав тільки якісне поняття, яке відбилося у ньому [3, с. 163].

Родова диференціація прикметників має інший характер, ніж граматичний рід у системі іменника. Прикметникові родові форми належать до синтаксичної сфери мови, тобто визначаються тим іменником, означенням або предикатом, при якому функціонує прикметник.

У найдавніших пам'ятках слов'янської писемності вже відсутні свідчення про той попередній стан мови, коли в прикметникові могли поєднуватися поняття ознаки і предметності. Лише етимологічний аналіз

окремих якісних прикметників указує на генетичний зв'язок їх із іменниками. Так, прикметник *голубий* споріднений з іменником *голуб*, прикметник *солодкий* – з іменником *солод*, прикметник *зелений* вказує на існування іменника *зель*.

Як свідчення давнішого стану можна розглядати випадки вживання у давньоруській і старослов'янській мовах одних і тих же слів (іменників і прикметників) то в ролі означення, то в ролі означуваного слова: *єдинъ же изроди женьчюжъну душоу изъ храбра тѣла* (Сл., XII ст.) – *противъными не побѣжънъ бы. Георъги~ "ко бжи и храбръ*.

У давньоруській мові було два типи прикметників – іменні (короткі, нечленні) та займенникові (повні, членні). Іменні прикметники структурно мало відрізнялися від іменників, а відмінювані повністю зберігали давні форми імен -*ѡ-* (-*јѡ-*) основ (для чол. та серед. роду) та -*ā-* (-*јā-*) основ (для жін. роду), тобто *новъ, ново, синъ, син~* змінювались, як *плодъ, село, конь, пол~, а нова, син"* – як *жена, земл"*.

Іменні прикметники у давньоруській мові вживалися в основному в функції означення (*соудъ "рославль володимирица – Руськ. пр.*), іменної частини іменного складеного присудка (*ты ~си слѣпъ – Новг. I літ.*), присудкового (предикативного) означення (*а самъ приде съдравъ – Новг. I літ.*). Функції іменної частини складеного присудка і присудкового означення були для них більш характерними. З виникненням займенникових (повних, членних) прикметників, що прийняли на себе функцію означення, іменні прикметники поступово втратили відмінювання і залишилися, головним чином, для вираження присудковості.

Уже в пам'ятках XII-XIII ст. форми непрямих відмінків зустрічаються рідко, що свідчить про процес зникнення їх у живій мові. В українських грамотах XIV-XV ст. непрямі відмінки іменних прикметників трапляються ще рідше: *по камену гору* (Грамм. 1422 р.).

Виняток з цього загального правила становлять патроніми особової назви і присвійні прикметники, що часто фіксуються і в формі називного та

непрямих відмінків: иванъ волошиновичъ (Грам. 1407 р.), старостинъ дь"къ (Грам. 1359 р.).

Вживання форм іменних прикметників звужувалося протягом століть. Чим ближче до нашого часу, тим їх стає менше. Повне розмежування функцій іменних і займенникових прикметників остаточно завершилося тільки в I половині XIX ст. Нечленні прикметники майже зовсім втрачають відмінкові форми, і в сучасній українській мові зберігаються лише виразні залишки іменної системи відмінювання прикметників.

Залишки ці виявляються в називному відмінку однини присвійних прикметників із суфіксами -ів-, -їв-, -ин-, -їн- (батьків, Андріїв, тітчин, Маріїн), у прізвищах та іменах по батькові з суфіксами -ич, -ович, -евич (Кузьмич, Миколайович, Конашевич), у прізвищах, географічних назвах прикметникового походження (Фастів, Лозова, Гусине).

Іменні форми якісних прикметників фіксуються у фольклорі (сизокрил орел, дрібен дощик, ворон кінь, медок солодок для його дітей), у стилістичних наслідуваннях фольклору (зелен стан, красен стан, славен краю Дагестан – П. Тичина). Зрідка трапляються форми: *перед військом Морозенко **ворон** – виграває; жаль же мені **сив** – кониченька; в третім вершечку **сив** ластовлята* (фольклор), і в *зелен-саду защебече сміх* (А. Малишко).

Залишки колишніх іменних форм прикметників зберігаються досі в прислівниках, утворених поєднанням відмінкових форм нечленних прикметників з прийменниками: *здавна, стиха, дочиста, помалу, потиху, заново, нарізно, вручну, нашивидку, нарівні, наразі, вповні*.

Зберігає іменні форми невелика група прикметників, яка використовується для вираження присудковості: *варт, винен, годен, готов, жив, здоров, ладен, ласкав, певен, повен, рад*.

Отже іменні форми прикметників української мови з часом втратили своє відмінювання.

Процес функціонального звуження іменних прикметників, на зміну яким прийшли так звані членні (повні, займенникові) форми, розпочався, очевидно, ще в праслов'янській мові.

У спеціальній науковій літературі існує кілька поглядів на походження повних прикметникових форм і ті ознаки, за якими вони функціонально відрізнялися від генетично первинних іменних прикметників. Найпоширеніший з цих поглядів зводиться до того, що повні прикметникові форми виражали ознаку вже відомого, раніше названого предмета, тобто вказували на його однозначність. Найповніше тезу про вираження відношення означеності повними прикметниками вперше висловив Ф. Міклошин [3, с. 167].

На думку більшості дослідників, що приєдналися до ідей Ф. Міклошина про значення означеності – неозначеності в повних і іменних прикметникових формах, вживання повного прикметника надає означеності іменникові, з яким прикметник перебуває в атрибутивному зв'язку, а не самому прикметникові – ознаці предмета (означеність ознаки) [6, с. 45].

В основі повних прикметників праслов'янської мови лежить поєднання родової форми іменного прикметника (*новъ, *nova, *novo) з відповідною родовою формою вказівного займенника (*јь, *ја, *је). Наслідком такого поєднання були праслов'янські займенникові прикметники *новъјь, *новаја, *новоје, які на початковому етапі свого функціонування являли собою синтаксичне поєднання двох слів з властивими їм відмінковими і числовими формами.

Семантико-функціональна нівеляція займенникового елемента у специфічному словосполученні “іменний прикметник + вказівний займенник” і фонетико-морфологічні зміни, внаслідок яких колишній займенник став частиною флексії повних прикметників, були основними етапами формування нового типу прикметників у праслов'янській мові.

У дописемний період займенникові прикметники змінювалися як словосполучення, в обох частинах – як іменний прикметник і займенник:

Р. нова~го, Д. новоу~му, М. новh ~мъ

Пам'ятки писемності фіксують три стадії розвитку флексій прикметників: втрата інтервокального [j] асиміляція голосних і наступне стягнення голосних:

нова~го > новаего > новааго > новаго.

Давньоруські закінчення -ого, -ому виникли під впливом форм неособових займенників.

У називному відмінку однини чоловічого роду сучасні прикметники твердої групи мають закінчення -ий, яке є органічним продовженням давньоруської відповідної форми, у якій давній [ы] змінився на [и], а кінцевий голосний зазнав редукції: *дорогий, золотий, чорний*.

У м'якій групі прикметників закінчення -ии (синии) в українській мові мало б дати також -ий, оскільки давньоруський голосний [і] теж змінився звуком [и]. Проте в літературній українській мові і в більшості говорів прикметники м'якої групи мають закінчення -ій (-ій): *мужній, верхній, безкрайї*.

У науковій літературі відомі дві спроби пояснити поширення закінчення -ій у називному – знахідному відмінку однини прикметників чоловічого роду. Підкреслюючи досить пізній з хронологічного погляду розвиток цього явища, Б. Ткаченко пояснював форму чорний – чорна – чорне (з ненаголошеним закінченням) як наслідок аналогічного впливу за відношенням *синього: синїй – чорного: чорнїй*. Практичному втіленню відношення в діалектному мовленні, на думку дослідника, значною мірою сприяла така фонетична особливість відповідних південно-східних говірок, як специфічна передньо-висока реалізація ненаголошеного [и] в позиції перед кінцевим [ї], зокрема в прикметниках з основами на [г], [к], [х], [ж], [ч]; [ш], [шч]: *короткїй, довгїй, безвухїй* [5, с. 127-129]. Таке власне позиційне чергування різних реалізацій /и/ призводить до появи закінчення -ій в наддністрянських та покутських говорах.

У новіших працях, присвячених аналізу полтавсько-слобожанських говірок, висуваються інші аргументи для пояснення специфічних форм називного-знахідного відмінка однини чоловічого роду. Головна причина поширення закінчення *-ій* після основ на тверді приголосні згідно з цими аргументами полягає в гіперкорекції, зумовленій прагненням позбутися в усному мовленні південно-західної діалектної особливості – уніфікації прикметникової парадигми за твердим типом відмінювання, тобто насамперед морфологічно-фонетичних варіантів типу *домашній, синій* [7, с. 19-21].

На думку С.П. Самійленка, закінчення *-ій* у називному відмінку прикметників чоловічого роду виникло під впливом займенникової відміни (*мій, твій, свій*) і форм жіночого роду типу *синя* та середнього роду *синє* в більшості говорів української мови та літературній українській мові: *синій, весінній, вчорашній*. Флексію м'якого варіанта українська мова зберігає в називному відмінку однини чоловічого роду (*синій, безкрайї*), орудного відмінка однини чоловічого і середнього роду (*синім, безкраїм*) у родовому, давальному і орудному відмінках множини (*синіх, безкраїх, синім, безкраїм, синіми, безкраїми*). У формах же родового відмінка однини всіх родів (*синього, безкрайого, синьої, безкрайої*) давального відмінка однини чоловічого і середнього роду (*синьому і безкрайому*), орудного відмінка однини жіночого роду (*синьою, безкрайою*) позначився вплив відмінювання членних прикметників твердої групи, внаслідок якого м'яка група відрізняється від твердої лише пом'якшенням кінцевого приголосного основи або кінцевим [й] [3, с. 289].

Прикметники ж з основою на шиплячий (*свіжий, вовчий*) через диспалаталізацію шиплячих приголосних цілком перейшли з м'якої групи в тверду.

В багатьох говорах української мови фіксується і зворотній процес – перехід деяких прикметників твердої групи в м'яку: *гарній, білий, народній*.

У північних говорах зустрічаються форми називного відмінка однини чоловічого роду без кінцевого [-й]: *добри, стари, нови. Аж где ти взяв татарин стари, бородати.*

Етимологічні [o], [e], зберігаючись у відкритому складі, в закритому, як загальне правило, змінюються в українській мові в [i]: давальний-місцевий відмінок однини жіночого роду (*добрій, золотій, синій*) і місцевого відмінка однини чоловічого і середнього роду (*на добрім, синім, безкраїм*).

У називному та знахідному відмінках множинні членні прикметники мали в давньоруській мові окремі закінчення для кожного роду: -ии (чол. р.: *добрии плоди*), -ьih (наз. жін. роду: *добрыh жены*), -а" (наз. серед. роду: *добра" лѣта*).

У процесі розвитку української мови родові відмінності зникають утворюється єдина форма, спільна для всіх родів. Провідна роль в утворенні цієї форми називного відмінка множини чоловічого роду, яка витіснила форми жіночого середнього роду.

Форми двоїни в сучасній українській літературній мові не збереглися, проте в південно-західних говорах давня форма давального-орудного відмінка двоїни вживається часом у функції множини: *високима дубами, червенима ягодами.*

У сучасній українській літературній мові стягнені форми повних прикметників переважають. Уживання нестягнених форм прикметників зумовлюється певними стилістичними мотивами. В основному вони вживаються в народних піснях і поезії: *Ой коню мій, коню, та й золота грива* (народ. пісня); *Як в північ самую глухую Еней лиш тільки став дрімать побачив хмару золотую* (І. Котляревський); *Якби бачив, нагадав веселеє та молодеє колишнє лишенько лихес* (Т. Шевченко).

До специфічних прикметникових суфіксальних форм належать вищий (компаратив) і найвищий (суперлатив) ступені порівняння, які з граматичного погляду, на відміну від словозміни за родами, числами і

відмінками, виступають як цілком самостійні, не зумовлені залежною синтаксичною позицією прикметника в реченні.

Якісні прикметники давньоруської мови мали форми ступенів порівняння, успадковані з праслов'янської мови.

Прикметники вищого ступеня утворювалися за допомогою суфікса *jъs (*jes – для середнього роду), який приєднувався до односкладових безсуфіксних основ на приголосний, або до основ з суфіксами -ьк-, -ьк-, -ок-, що зазнавали елізії (усічення):

Н., ч. р.: худ + *jъs – хужь + и > хужи

Н., с. р.: худ + *jes – хуже

Н., ж. р.: худ + *jъs + *j + *i – хужьши

Більш продуктивним було творення форм вищого ступеня порівняння за участю суфікса *ējъs (*ējes – для середнього роду):

Н., ч. р.: нов + *ējъs > новѣ

Н., с. р.: нов + *ējes > новѣ

Н., ж. р.: нов + *ējъs + *j + *i – новѣши

Сучасна українська мова зберегла обидва суфікси вищого ступеня порівняння: -ьш- > -ш- або -ч-, який виник внаслідок дисиміляції: *дорогий* – *дорожчий*, *високий* – *вищий* після занепаду зредукованих та -һнш-, у якому після зміни h > i відбулося стягнення -һиш- > -іш-: *новий* – *новіший*.

Форми найвищого ступеня прикметників утворюються в сучасній українській мові за допомогою суфікса най-, що додається до форми вищого ступеня: *найменший*, *найдорожчий*. Цей спосіб творення найвищого ступеня був відомий і в давньоруській мові. Для підкреслення значення найвищого ступеня вияву ознаки в сучасній українській мові використовують частки як-, що-: *якнайбільший*, *щонайкращий*.

Найвищий ступінь прикметника може утворюватися і додаванням до звичайного ступеня слів *найбільш*, *наймени*: *найбільш вигідний*, *наймени відомий*.

В окремих говорах південно-західного наріччя форми найвищого ступеня утворюються з префіксом май-: *майстарший, майвеселіший*. Відомі також форми з префіксом на-: *настарши, навишиши* (поліські говірки).

Отже, українська мова в основному зберігає систему відмінкових закінчень членних прикметників, відмінкові форми вищого та найвищого ступеня порівняння прикметників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови. – К.: Радянська школа, 1962.
2. Жирмунський В.М. Происхождение категории прилагательных в индоевропейских языках в сравнительно-историческом освещении. – Изв. АН СССР (ОЛЯ), 1946, т. 5, вып. 3. – М. – С. 183-187.
3. Історія української мови. Морфологія. – К.: Наукова думка, 1978.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, т. 3. – М., 1968. – С. 37.
5. Ткаченко Б. Деякі морфологічні інновації в лівобережних південних говорах. – Наук. записки Харків. науково-дослідної кафедри мовознавства. – 1927, 1.
6. Толстой Н.И. Значение кратких и полных форм прилагательных в старославянском языке (на материале евангельских текстов) – Вопросы языкознания, вып. 2, 1957.
7. Шарпило Б.А. Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослов'янських говірок. – Діалектол. бюлетень, 1960, вип. 7.

SUMMARY

This article deals with the historical aspect of adjective in Ukrainian grammar. In particular, it includes a spacious historic commentary as the role of nominative (short) and pronoun (complete) adjectives, their functions. The ways of building of the comparative and superlative degrees of comparison of the qualitative adjectives and their history are also under analysis.

Key words: *nominative (short) and pronoun (complete) adjective paradigm, degree of comparison, comparative and superlative degrees.*